

АСПЕКТУАЛЬНІСТЬ ЯК БАГАТОРІВНЕВИЙ ФЕНОМЕН: СИНТАГМАТИЧНИЙ РІВЕНЬ

У статті окреслено теоретичні засади та описано досвід моделювання категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як багаторівневого феномена. Особливу увагу акцентовано на аспектуальній вагомості синтагматики дієслівного предиката.

Ключові слова: дієслово, вид, аспект, аспектуальність, аспектуальний клас, синтагматика, полікатегорійність.

Мету пропонованої розвідки вбачаємо у дослідженні аспектуальної релевантності синтаксичних партнерів дієслівного предиката як чільного репрезентанта внутрішньочасової семантики в контексті багаторівневості структури категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові. З огляду на відповіді тридцяти п'яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету Міжнародного аспектологічного семінару, у яких проблему створення динамічної моделі категорії аспектуальності, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду, зараховано до найактуальніших [9, 125–126], завдання, що стоять перед нами у цій студії, цілком умотивовано можна вважати гострими й злободенними. Передовсім, це уявлення залежності аспектуальної специфіки дієслова, притаманної тому чи тому аспектуальному класові, від типу предикатно-аргументної структури, у якій отримує актуалізацію відповідна дієслівна семантика.

Комплексний аналіз категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові, здійснений на засадах функціональної граматики [15, 5–210] з огляду на основні положення підходу до опису аспекту, який Дж. Лайонз назвав об'єктивістським [8, 342–343], уможливорює її репрезентацію як функціонально-категорійної єдності, що інтегрує вісім рівнів: екстралінгвальний, онтологічний, прихованограматичний, парадигматичний, синтагматичний, прагматичний, епідигматичний, граматичний [7].

Екстралінгвальний рівень аспектуальності пов'язаний із кореляцією мовної категорії аспектуальності, що відображає внутрішній час процесуальної ознаки, та позамовної категорії часу. На цій співвіднесеності ґрунтується притаманність внутрішньому часові дієслівних процесів найсуттєвіших властивостей і закономірностей об'єктивного часу, передусім діалектики тривалості й послідовності явищ позамовної дійсності.

Онтологічний рівень аспектуальності детермінований кореляцією внутрішнього часу процесуальної ознаки із буттєво пізнаними виявами тривалості та послідовності – онтологічно вагомими для аспектуальності категоріями стану, процесу та події.

Прихованограматичний рівень репрезентує залежність формальних класів мовного вираження аспектуальної ознаки: співвідносних за видом перфективів та імперфективів, *perfectiva tantum*, *imperfectiva tantum* від аспектуально вагомих лексичних угруповань, які прогнозують видову поведінку дієслова, зокрема здатність до того чи того різновиду видового й акціонального партнерства, спроможність функціонувати із відповідними часткововидовими значеннями, передовсім конкретно-процесним, чи прогресивним, відкритість для певного типу аспектуальної полікатегорійності. На ґрунті українського дієслова аспектуальні класи утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, з одного боку, та події, досягнутої внаслідок його реалізації – з іншого, напр.: *Остатню каплю допивав / Та й ту ту допив* (Т. Шевченко); 2) активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес, напр.: *І царственний цибатий чорногуз поважно ходить в ранній тиші* (Л. Костенко); 3) стативи, або станівники, що описують динамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки чорніли бори до самого краю обрїю...* (І. Нечуй-Левицький); 4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, напр.: *Чий кінь під час бігу спотикнеться, тому смерть. Не спотикався ні один* (Б. Лепкий); 5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, напр.: *Україна – країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її* (С. Васильченко).

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а отже, і констатацію певного типу аспектуального

партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможлиблює комплексна аспектуальна діагностика, що передбачає цілеспрямоване об'єднання різних методів [7, 95–147].

Парадигматичний рівень аспектуальності репрезентує залежність видової поведінки від аспектуального чи акціонального підкласу, аспектуально вагомому тематичного класу. Так, до ядра термінативного класу належать пантиви, що означають агентивний процес, поступове здійснення якого спрямоване на досягнення повного результату, напр.: *Матронка знайшлася на третю добу. Точніше, на третю добу Михайло знайшов її там... де три доби шукав, як рибу, – під камінням у лузі* (М. Матіос).

Прагматичний рівень аспектуальності пов'язаний передусім із емоційно-експресивним забарвленням, що супроводжує актуалізацію семантем. Наявність відповідних конотем експресивного чи оцінного типу зазвичай зосереджує увагу на процесі, що вже кількісно окреслений, має встановлену якість, його якісна й кількісна визначеність ніби злиті воедино, тому такі семанти не перебувають у відношенні видового партнерства з дієсловами недоконаного виду, що є корелятами до нейтральних значеннєвих варіантів, напр.: – *Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою пожартує!* (У. Самчук). Унаслідок зсуву семантики семантема *пожартувати* втрачає здатність до видового партнерства з *жартувати*.

Епідигматичний рівень аспектуальності виявляється як аспектуальна вагомість стійких асоціативно-метафоричних зв'язків, іноді визначальних для аспектуальної поведінки цілих тематичних класів. Саме таким зв'язком між дієсловами руху та „географічними” дієсловами спричинена наявність уявно-видового партнерства в межах закритого для корелятивності релятивного аспектуального класу. Метафоризація ж активітивних дієслів звучання на тлі чітко окреслених синтагматичних умов, зокрема наявності прямої мови, уможлиблює їхню перекатегоризацію в термінативи.

Грамматичний рівень аспектуальності представлений категорією виду, яка, системно протиставляючи дієслова доконаного та недоконаного видів, виконує роль інтеграційного чинника функціонально-категорійної єдності засобів відображення внутрішнього часу процесуальної ознаки. Синтагматичний рівень аспектуальності репрезентований, з одного боку, аспектуальними функціями: прогресивною, ітеративною, узуальною тощо, а з іншого – аспектуально релевантним семантико-синтаксичним наповненням предикатно-аргументних структур, у складі яких актуалізована та чи та семантема.

Як аспектуально релевантні трактуємо вагомі для вираження аспектуальної семантики синтаксеми: 1) предикатні: акціональні, статальні, релятивні тощо; б) субстанціальні: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні тощо, в) адвербіальні: локативні, темпоративні, квалітативні, квантитативні тощо. Кожна з названих синтаксем має цілу низку лексичних представників („делегатів”, за Г. О. Золотовою [5]), приміром, особливо вагомий для внутрішньочасової структури ситуації темпоратив підлягає дальшій конкретизації на: лімітатив (власне темпоратив, за Г. О. Золотовою): „кінцева межа часового проміжку”, інклюзив: „строк, термін”, дименсив: „тривалість, протяжність чи повторюваність предикативної ознаки” тощо. Наприклад, інклюзив можливий лише для предикатно-аргументних структур з термінативним предикатом: *Парубок від слова „надрукуємо” зовсім оговтався і навіть посмілівішав, наче я йому сказав, що його хворобу можна **вилікувати** за три дні...* (Б. Антоненко-Давидович); дименсив є аспектуально значущим для реалізації ітеративної функції: *До мене щонаочі **приходить** чорна корова і рогом завалює дім... Був чоловік – і нема, Бо прийшла паніматка корова* (В. Цибулько). О. В. Падучева виокремлює близько ста семантичних ролей учасників ситуації: агенс, пацієнс, інструмент, каузатор, спостерігач, адресат, місце, перцептор, посесор, результат, стимул, експерієнтів тощо [Пад, 587–588]. Приміром, семантична роль “результат” характерна для об'єктної синтаксеми, прогнозованої валентністю термінативного предиката: ***Збудував** новий корпус лікарні, розпочав ще один, але ж **будували** її і **будуємо** ми разом!* (Ю. Мушкетик).

Обстеження полісемічних дієслів, що поєднують у своїй структурі термінативні й інтермінативні семанти, уможлиблює виокремлення найсприятливіших, по суті, прототипних синтагматичних умов реалізації термінативної семантики та периферійних, у яких видова корелятивність не може мати вияву. Їхня характеристика стосується передусім трьох основних синтагматичних царин предиката: суб'єктної, об'єктної та адвербіальної.

Найвпливовішою та найвизначальнішою для суто видового партнерства є об'єктна синтаксема. Поняття внутрішньої межі, яке містять у собі термінативи, зумовлює вияв результату дії здебільшого через прямий додаток, а отже, імперативну силу щодо видової корелятивності в

синтагматичній сфері об'єкта має семантико-синтаксична дієслівна категорія перехідності vs неперехідності. напр.: *Рішучість потрібна лише при штурмі ворожих кріпостей і могильникам, які мають точно знати, де **копати** ваші могили, бо й у могильників і в тих, хто **проливає кров**, єдиний покровитель – Кайн, що, як відомо, без вагань **убив** рідного брата, приревнувавши його до своєї дівчини* (П. Загребельний). Знахідний відмінок, за яким закріплена роль прямого об'єкта, за словами М. Я. Плющ, „з'являється при перехідному дієслові як „відпрацьована” у процесі мовленнєвого вживання форма, спеціалізована функція. У ній знаходить вияв мовне (граматичне) оформлення субстанції, яке цілком підлягає дії” [13, 44]. Вираження ж процесу інтермінативними дієсловами – більш загальне, самодостатнє і без конкретизації за допомогою додатка, напр.: *Внизу он за кілька гін **видніється** (статив) степовий хутирець Крутий, за ним село Садки, що **протягалось** (релятив) аж до степової річечки Борової. Марина **іде** (активітив) понад покосами* (М. Чернявський).

Однією з системних рис українського дієслова є експліцитне вираження внутрішньої диференціації полісемічної лексеми стосовно аспектуальної ознаки термінативності vs інтермінативності через категорію перехідності vs неперехідності, у чому переконає широкий типологічний ізоморфізм аспектуальної та транзитивної полікатегорійності багатозначного дієслова. Це явище відображає тісний взаємозв'язок між категоріями прихованої та формальної граматики. Імплицитна сфера граматики релевантна за своєю природою значень, не маючи формального вираження, виявляє себе як певний тип семантичної опозиції, яка експлікована зазвичай різною валентністю значеннєвих варіантів, що слугує підтвердженням прихованограматичного, криптитипного характеру аспектуальних класів.

Протиставлення термінативних й інтермінативних значень, яке детерміновано неоднорідністю процесів стосовно наявності закладеної в їхню природу внутрішньої межі, прогнозованої логікою розвитку, є універсальним для багатьох мов, як за семантичним характером, так і за способом вираження [17, 138]. Імплицитна диференціація дієслів щодо термінативності vs інтермінативності виявляє себе зазвичай через інші категорії відповідно до специфіки різних мов. Одним з експліциторів термінативності vs інтермінативності в граматиці сучасної української літературної мови якраз і є категорія транзитивності vs інтранзитивності. М. Я. Плющ зауважує, що “транзитивність / інтранзитивність як одна із сфер вираження категорії стану знаходить своє вираження через зв'язок з дієсловом форми знахідного об'єкта незалежно від конкретного значення поєднаних слів” [13, 44]. Як і дієслівний вид, ця категорія орієнтована не на всю лексему, а на окремі її семантики. Поняття внутрішньої межі зумовлює вияв результату дії здебільшого за допомогою прямого додатка, для вираження ж процесуальної ознаки дієсловами інших аспектуальних класів ця синтаксема не є значущою.

Аспектуальні семи дієслова перебувають у постійному русі. З одного боку, відбувається їхнє погашення (сема термінативності зазнає дезактуалізації), напр.: *Микола вчився читати з великою охотою, **прочитав** од дошки до дошки весь часословець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому **читати** десятий раз той самий псалтир, самісиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли* (І. Нечуй-Левицький) // *Тепер усі робили, що їм заманеться. **Читали**, переписували домашнє завдання, розмовляли* (Г.Усач), з іншого – за допомогою відповідних мовних засобів сема термінативності актуалізується, пор.: *Дзвенять мечі, **скриплять** вози... Наступають болгари, греки, печеніги* (Б. Лепкий) // *...батько й поспати не дасть. Тільки заснеш, а він уже **скрипить** над вухом: „Омельяне, біжи на Ставицько!”* (М. Стельмах) vs *Муедзин востаннє **проскрипів** з мінарета „ла алла”, і правовірні спочивають* (М. Коцюбинський). Ув обох розглянутих випадках експлікація термінативних і інтермінативних сем пов'язана з процесами транзитивації чи детранзитивації відповідних семантем.

Перехідність здебільшого зумовлена результативною чи темативною валентністю предиката, а неперехідність – інструментивною. Так, належність семантеми „вибивати зерно з колосся, волоття, стручків тощо” дієслова *молотити* до термінативного класу, а семантеми „ударяти” – до активітивного, ґрунтується на неоднорідності валентної природи предикатів, пор.: *А Павло вже й не слухав її, а йшов до Гаврила Вихора, цигаркував, дрімаючи під хлівом, дивився, як його сусіди **молотять** жито на околот* (Григорій Гютюнник): Nnom – Vf (trans) – Nacc і *Рязанов над силу **молотив** колотушкою по дзеркальних вічках контейнера* (В. Логвиненко): Nnom – Vf (intrans) – Ninst – Nloc. На протигагу цьому, термінативність семантеми дієслова *фарбувати* „покривати чи просочувати щось фа□бою” й активітивність семантеми „бути зайнятим процесом фарбування” опосередкована тим, що мовні засоби (у цьому разі – абсолютне вживання перехідного дієслова) вносять певні корективи в структуру семантичної моделі речення,

трансформуючи модель денотативної ситуації у відповідну модель речення, яка засвідчує те, що „в результаті неназивання актанта зазнає актуалізації інший лексико-семантичний варіант” [4, 22], пор.: *Вкрив кольоровою черепицею, **пофарбував** затулки в колір неба і... всім стало не по собі. Плулися одне вперед одного, завозили ліс і будували дерев'яні будинки, **фарбували** яскравими кольорами ринви і оббивали залізом димарі (М. Циба) // Борис і справді вже стояв неподалік, також витираючи руки замасленою ганчіркою – **фарбував**, мабуть, у новій хаті (М. Чернявський). Безоб'єктні дієслова на кшталт *фарбувати, ліпити, майструвати, косити* тощо називають псевдонеперехідними дієсловами, або дієсловами з нульовою перехідністю.*

Аналіз взаємозв'язку термінативності та транзитивності потребує деякого заглиблення в поверхнево-синтаксичний перехідний сценарій як просту констатацію відношення: Nnom – Vf (trans) – Nacc. Прямий додаток, постійно асоційований із конкретною відмінковою формою іменника, виконує в транзитивному реченні роль, яку під кутом зору узгодженості як обов'язкової умови існування відповідної синтаксичної структури можна вважати другою після підмета [3, 12].

Семантична зона перехідності, ядром якої є прототипні відношення: „агентив – акціональний процес, спрямований на створення, трансформацію чи руйнування об'єкта, // пацієнтв (результатив або тематив)” – найсприятливіше синтагматичне середовище для найповнішої реалізації аспектуальної ознаки термінативності, оскільки найчастіше вона якраз і пов'язана зі спрямованістю дії на потенційний результат або реальне його досягнення. Як зауважує А. Вежбицька, прототипний перехідний сценарій описує навмисну дію людини, протягом якої вона контролює „безсловесні об'єкти і впливає на них: рубає дерево, ламає гілку, розпалює вогонь, смажить м'ясо, будує прихисток тощо” [2, 6]. Термінативність передбачає не просто спрямованість зусиль і енергії активного діяча на об'єкт, а результативну спрямованість, пов'язану з виникненням нової якості об'єкта, пор.: *крутити vs скрутити: Він розлігся на шпоршшу в затінку під стіною сільради, поклав поруч себе кавалерійську рушницю й заходився **крутити** цигарку (Б. Антоненко-Давидович) vs Він узяв під пахву свою стару, пошарпану папку, набиту паперами, **скрутив** з махорки цигарку й спокійно запихкав димом (Б. Антоненко-Давидович) // лише крутити: Граф Адольф зриває листок і з вибачливою посмішкою за кінчик стебельця **крутить** його в двох пальцях (В. Винниченко).*

Аспектуально-транзитивна диференціація має два основні різновиди. Перший пов'язаний із різним семантичним обсягом дієслів доконаного та недоконаного виду. Перфективи містять у своїй семантиці вказівку на досягнення реальної межі, що сприяє реалізації результату чи мети процесу за допомогою прямого додатка, і, навпаки, не сприяє виявленню дієслівного поняття в загальній формі. Імперфективи через непов'язаність із реальним досягненням межі мають здатність передавати дієслівне поняття в більш загальній формі, не конкретизуючи його за допомогою прямого додатка [1, 157]. Так, перфективний партнер видової кореляції *говорити vs сказати* функціонує як перехідне дієслово, що засвідчує наявність прямого додатка чи інших синтаксичних показників, зокрема прямої мови чи підрядного з'ясувального речення. Проте це дієслово не може бути вжитим із невизначеним і загальним значенням процесу мовлення взагалі, пов'язаним із втратою перехідності. Навпаки, імперфективний партнер *говорити* здатний до вираження процесу мовлення в загальній формі, маючи лише адвербіальні характеристики, напр.: *І не чув, щоб коли рибка, Як людина, **говорила** (Л. Глібов); – А як я поїду за границю – там же всі **говорять** або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там (Леся Українка).* Другий різновид пов'язаний із розширенням, узагальненням, генералізацією дієслівного значення внаслідок його детранзитивації, і, навпаки, звуженням, спеціалізацією семантики дієслова через транзитивацію.

Відкритість семантико-граматичної природи дієслова для відображення часу визначає здатність виражати як зовнішньочасові, так і внутрішньочасові відношення: не тільки до моменту мовлення, а й до просторово-часової позиції мовця, а отже, відповідні дієслівні факти можуть бути інтерпретовані не тільки конкретно – як актуальні дії, а й узагальнено – як заняття, властивість, якість. Перехід дієслова в інші семантичні розряди та групи нерідко пов'язаний зі зміною як аспектуальної, так і транзитивної характеристики, приміром, дієслово *писати*, глибинна структура якого передбачає семантичні відмінки агентивного суб'єкта і результативного об'єкта, реалізуючись структурою Nnom – Vf (trans) – Nacc: *Можна було не **писати** таку товсту книжку, щоб висловити таку просту думку. У цій цитаті – все, що **написав** Бузина (З газети), без наявності в реченні прямого додатка виражає не просто безоб'єктну дію (Nnom – Vf (intrans)), а й функціонує в більш загальному значенні: X пише = X зайнятий процесом писання; X постійно зайнятий процесом писання; X письменник (займається літературною діяльністю професійно);*

пор.: *От вона й увійшла в горницю, а горниця довга, та все столи, усе столи, а за столами паничі сидять та все пишуть* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Всяк живе, працює, дише – Дяк читає, писар пише* (Л. Первомайський); *Цю внутрішню спонуку до писання не завжди усвідомлюють навіть ті, хто пишуть* (Ю. Андрухович). Здатність дієслова вживатися в реченні без прямого додатка засвідчує асиметрію глибинної семантичної та поверхнево-синтаксичної структур. Попри наявність реального об'єкта, мислиться він дуже узагальнено. Проте конкретизація його без зміни дієслівного значення неможлива [14, 214–215].

Отримуючи адвербіальні характеристики, дієслівний безоб'єктний предикат потрапляє в семантичну зону перетину аспектуальності з модальністю чи квалітативністю. Такі семантичні зсуви, трансформуючи термінативне значення конкретної фізичної дії в інтермінативне і більш загальне – постійного заняття, професійної зайнятості, уміння, здатності, звички, властивості, визначають внутрішню самодостатність безоб'єктних дієслів і відсутність потреби в дальшій конкретизації за допомогою прямого додатка, тим самим позбавляючи їх перехідності. Навпаки, здобуваючи перехідність, дієслова спеціалізуються, звужуючи своє значення, і водночас – коло об'єктів, на які може бути спрямована така дія. Семантичний зсув у бік термінативності для деяких груп дієслів уможливлений лише чітко окресленими синтаксичними умовами.

Аспектуальна вагомість синтагматичних компонентів адвербіальної царини найбільше репрезентована серед безоб'єктних дієслів, термінативні й інтермінативні семантими яких вступають в опозицію: „динамічне становлення vs статичний вияв ознаки”. Сприятливими для відображення динаміки ситуації є, зокрема, адвербіальні показники темпу перебігу процесу чи його чинників, наявність яких актуалізує термінативні семи, напр.: *Рябенька подушечка ще дужче рябіла від його кривих сліз* (Панас Мирний). Актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, що за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу: S – P – Adv lok [dir] (до+Ngen, у+Nacc). Значення термінативної межі набуває і фінитив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінитива характеризує ситуацію як активітивну, пор.: *Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго скакали до Стамбула...* (П. Загребельний) vs *Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь посланець...* (Б. Лепкий) // *Кілька їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину* (Б. Лепкий). Отже, актуалізація семантими, що на віртуальному рівні мовного знака співвіднесена з відповідним аспектуальним класом, передбачає наявність чітко окреслених синтагматичних умов. У разі порушення цих умов семантима реалізується у форматі іншого аспектуального класу.

Актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, що за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу: S – P – Adv lok [dir] (до+Ngen, у+Nacc). Значення термінативної межі набуває і фінитив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінитива характеризує ситуацію як інтермінативну, пор.: *Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго скакали до Стамбула...* (П. Загребельний) vs *Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь посланець...* (Б. Лепкий) // *Кілька їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину* (Б. Лепкий).

Сприятливі для вияву динаміки ситуації – адвербіальні показники темпу розгортання процесу (виражені прислівниками швидко, враз, раптом, поволі, потроху, помалу тощо), наявність яких актуалізує термінативні семи. Для вияву інтермінативних сем аспектуально вагомим є в цьому разі локатив, напр.: *Трава надворі вже потроху зеленіє* (Григорій Тютюнник) // *Снилось поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозливо. Хаці будяків, поміж них де-не-де білють ромашки, цвіте деревій, зеленіє подорожник над стежкою* (Є. Гуцало); *Місто поволі даленіло, і тільки тепер Микола остаточно зрозумів, що в минуле нема вороття* (Ю. Збанацький) // *Підводивсь дим до синіх небозводів, вже даленів попереду Дніпро* (Л. Первомайський); *Присмерки наче виповзли з-за дерев. Швидко сутеніло* (О. Іваненко) // *В річці над лісом там плесо чорніє. Млин розвалився, в воді сутеніє* (М. Семенко); *Сонце зайшло, вечоріло й темніло повільно, спроквола, як улітку* (Б. Харчук); *Восени темніє швидко* (М. Чернявський) // *Велика ріка темніла внизу перед ними...* (В. Підмогильний); *Осінній час. Поволі холодіє* (П. Дорошко) // *Ліс все густішав. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корені смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глици* (М. Коцюбинський).

Аспектуально релевантною є позиція каузативна: для дієслів, термінативні семантими яких мають значення „ставати надзвичайно (іноді – разом з тим хворобливо) збудженим (про людину)

чи досягати найвищого ступеня інтенсивності (про явища природи)”, інтермінативні – „виявляти надзвичайне збудження (іноді таке, що граничить з безумством) чи виявлятися з надзвичайною силою (про природні явища)”. Предикатно-аргументна структура S – P – Adv caus (з, від+Ngen) відкрита для реалізації корелятивної видової семантики, натомість структури з локативом або темпоративом характерні для семантичної зони *imperfektiva tantum*, пор.: *Коронний гетьман Януш Радзівіл в оточенні свого почту стояв біля намету, напнувши на голову відлогу киреї, шаленіючи від люті* (Н. Рибак) //...*Вузлова ж покликкала батька й тієї найсумнішої ночі восени сорок першого, коли вітер шаленів над степом, а Софійка, ніяково попрощавшись, потім довго гналась за батьком, гукаючи в темряву, що він забув свій годинник* (О. Гончар); *Три дні й три ночі Ігор шаленів, не знав спокою – гнав рать все вперед і вперед* (В. Малик); *Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалася земля* (О. Гончар); *Плачинда скаженіє від цих слів* (М. Стельмах) // *Три доби скаженіла снігова буря* (Ю. Збанацький).

Аспектуальна релевантність синтагматики дієслівного предиката, можливість окреслити найбільш сприятливий для реалізації видової корелятивної семантики синтагматичний фон засвідчують наявність у межах функціонально-категорійних полів прототипних зон, відкритих для найповнішої реалізації потенціалу граматичних категорій.

Дієслову більше, ніж іншим частинам мови, притаманна взаємодія та перетин лексичного і граматичного, власне знакового і структурного значення [16, 57]. Показовою з цього погляду є граматична категорія виду, функціональне призначення якої полягає в тому, що обидві видові форми позначають певний спосіб локалізації процесу в межах семантичного універсуму, який заданий предикативним відношенням [11, 270]. Аспектуальний компонент універсуму безпосередньо залежить від субкатегоризації дієслів щодо властивих їм валентних можливостей зумовлювати появу залежних компонентів, насамперед об'єктних. На особливу увагу в сенсі структурування відповідної категоріальної ситуації заслуговує, безперечно, транзитивність.

Перспектива дальших досліджень узалежненості аспектуальної поведінки дієслова-предиката від його синтагматичного довілля пов'язана передовсім з удокладненням механізму такого зв'язку. Таку можливість відкриває застосування комплексної аспектуальної діагностики, яка дає змогу виявити всю палітру аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авиляни Ю. Ю. Заметки о переходности / непереходности глаголов / Ю. Ю. Авиляни // Труды Самаркандского университета. – 1962. – Вып. 118. – С. 155–163.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Грамматическая семантика. Ключевые концепты культуры. Сценарии поведения: [Сборник] / Анна Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелев; предисл. Т. Булыгина, А. Шмелев]. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 776, [1] с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Грищенко А. П. Форма в синтаксисі / А. П. Грищенко // Вісник Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: зб. наук. праць. Серія „Філологічні науки”. – Вип. 4 (18). – Полтава, 2001. – С. 3–16.
4. Зандау Г. Семантические условия факультативности реализации валентности / Г. Зандау, К. Зоммерфельд // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 2. – С. 21–27.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
6. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
7. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
8. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Дж. Лайонз; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
9. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / [Черткова М. Ю., Плунгян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.
10. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 2004. – 607 с.
11. Паяр Д. К теории перфективизации / Д. Паяр // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М.: Наука, 1989. – С. 269–292.
12. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
13. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
14. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
15. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
16. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1974. – 206 с.

17. Холодович А. А. Проблемы грамматической теории / А. А. Холодович. – Л. : Наука, 1979. – 304 с.

В статье освещены теоретические основы и предложен опыт моделирования категории аспектуальности в современном украинском языке как многоуровневого динамического феномена. Особое внимание акцентируется на аспектуальной значимости синтагматики глагольного предиката.

Ключевые слова: глагол, вид, аспект, аспектуальность, аспектуальный класс, синтагматика, поликатегорийность.

This article presents a theoretical framework and proposes a modeling experience category aspectuality as a multilevel phenomenon in the modern Ukrainian language. Special attention is paid to aspectual significance of verbal predicate syntagmatics.

Key words: the verb form, aspect, aspectuality, aspectual class, syntagmatic, polycategorism.

УДК 811.161.2.'366.587

М. І. Калько

АСПЕКТУАЛЬНІСТЬ ЯК БАГАТОРІВНЕВИЙ ФЕНОМЕН: СИНТАГМАТИЧНИЙ РІВЕНЬ

У статті окреслено теоретичні засади та описано досвід моделювання категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як багаторівневого феномена. Особливу увагу акцентовано на аспектуальній вагомості синтагматики дієслівного предиката.

Ключові слова: дієслово, вид, аспект, аспектуальність, аспектуальний клас, синтагматика, полікатегорийність.

Мету пропонованої розвідки вбачаємо у дослідженні аспектуальної релевантності синтаксичних партнерів дієслівного предиката як чільного репрезентанта внутрішньочасової семантики в контексті багаторівневості структури категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові. З огляду на відповіді тридцяти п'яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету Міжнародного аспектологічного семінару, у яких проблему створення динамічної моделі категорії аспектуальності, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду, зараховано до найактуальніших [9, 125–126], завдання, що стоять перед нами у цій студії, цілком умотивовано можна вважати гострими й злободенними. Передовсім, це унааявлення залежності аспектуальної специфіки дієслова, притаманної тому чи тому аспектуальному класові, від типу предикатно-аргументної структури, у якій отримує актуалізацію відповідна дієслівна семантика.

Комплексний аналіз категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові, здійснений на засадах функціональної граматики [15, 5–210] з огляду на основні положення підходу до опису аспекту, який Дж. Лайонз назвав об'єктивістським [8, 342–343], уможливорює її репрезентацію як функціонально-категорійної єдності, що інтегрує вісім рівнів: екстралінгвальний, онтологічний, прихованограматичний, парадигматичний, синтагматичний, прагматичний, епідигматичний, граматики [7].

Екстралінгвальний рівень аспектуальності пов'язаний із кореляцією мовної категорії аспектуальності, що відображає внутрішній час процесуальної ознаки, та позамовної категорії часу. На цій співвіднесеності ґрунтується притаманність внутрішньому часові дієслівних процесів найсуттєвіших властивостей і закономірностей об'єктивного часу, передусім діалектики тривалості й послідовності явищ позамовної дійсності.

Онтологічний рівень аспектуальності детермінований кореляцією внутрішнього часу процесуальної ознаки із буттєво пізнаними виявами тривалості та послідовності – онтологічно вагомими для аспектуальності категоріями стану, процесу та події.

Прихованограматичний рівень репрезентує залежність формальних класів мовного вираження аспектуальної ознаки: співвідносних за видом перфективів та імперфективів, *perfectiva tantum*, *imperfectiva tantum* від аспектуально вагомих лексичних угруповань, які прогнозують видову поведінку дієслова, зокрема здатність до того чи того різновиду видового й акціонального партнерства, спроможність функціонувати із відповідними часткововидовими значеннями, передовсім конкретно-процесним, чи прогресивним, відкритість для певного типу аспектуальної полікатегорийності. На ґрунті українського дієслова аспектуальні класи утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, з одного боку, та події, досягнутої внаслідок його реалізації – з іншого, напр.: *Остатню каплю допивав / Та й ту ту допив* (Т. Шевченко); 2) активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний

неподієспрямований процес, напр.: *І царственний цибатий чорногуз поважно **ходить** в ранній тиші* (Л. Костенко); 3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки **чорніли** бори до самого краю обрію...* (І. Нечуй-Левицький); 4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, напр.: *Чий кінь під час бігу **спотикнеться**, тому смерть. Не **спотикався** ні один* (Б. Лепкий); 5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, напр.: *Україна – країна смутку і краси, країна, де найбільше **люблять** волю і найменше мають її* (С. Васильченко).

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а отже, і констатацію певного типу аспектуального партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможлиблює комплексна аспектуальна діагностика, що передбачає цілеспрямоване об'єднання різних методів [7, 95–147].

Парадигматичний рівень аспектуальності репрезентує залежність видової поведінки від аспектуального чи акціонального підкласу, аспектуально вагомого тематичного класу. Так, до ядра термінативного класу належать пантиви, що означають агентивний процес, поступове здійснення якого спрямоване на досягнення повного результату, напр.: *Матронка **знайшлася** на третю добу. Точніше, на третю добу Михайло **знайшов** її там... де три доби **шукав**, як рибу, – під камінням у лузі* (М. Матіос).

Прагматичний рівень аспектуальності пов'язаний передусім із емоційно-експресивним забарвленням, що супроводжує актуалізацію семантем. Наявність відповідних конотем експресивного чи оцінного типу зазвичай зосереджує увагу на процесі, що вже кількісно окреслений, має встановлену якість, його якісна й кількісна визначеність ніби злиті воедино, тому такі семанти не перебувають у відношенні видового партнерства з дієсловами недоконаного виду, що є корелятами до нейтральних значеннєвих варіантів, напр.: – *Ну, ну, ну! Он як **прийде** батько, то він з тобою **пожартує!*** (У. Самчук). Унаслідок зсуву семантики семантема *пожартувати* втрачає здатність до видового партнерства з *жартувати*.

Епідигматичний рівень аспектуальності виявляється як аспектуальна вагомість стійких асоціативно-метафоричних зв'язків, іноді визначальних для аспектуальної поведінки цілих тематичних класів. Саме таким зв'язком між дієсловами руху та „географічними” дієсловами спричинена наявність уявно-видового партнерства в межах закритого для корелятивності релятивного аспектуального класу. Метафоризація ж активітивних дієслів звучання на тлі чітко окреслених синтагматичних умов, зокрема наявності прямої мови, уможлиблює їхню перекатегоризацію в термінативи.

Грамматичний рівень аспектуальності представлений категорією виду, яка, системно протиставляючи дієслова доконаного та недоконаного видів, виконує роль інтеграційного чинника функціонально-категорійної єдності засобів відображення внутрішнього часу процесуальної ознаки. Синтагматичний рівень аспектуальності репрезентований, з одного боку, аспектуальними функціями: прогресивною, ітеративною, узуальною тощо, а з іншого – аспектуально релевантним семантико-синтаксичним наповненням предикатно-аргументних структур, у складі яких актуалізована та чи та семантема.

Як аспектуально релевантні трактуємо вагомі для вираження аспектуальної семантики синтаксеми: 1) предикатні: акціональні, статальні, релятивні тощо; б) субстанціальні: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні тощо, в) адвербіальні: локативні, темпоративні, квалітативні, квантитативні тощо. Кожна з названих синтаксем має цілу низку лексичних представників („делегатів”, за Г. О. Золотовою [5]), приміром, особливо вагомий для внутрішньочасової структури ситуації темпоратив підлягає дальшій конкретизації на: лімітатив (власне темпоратив, за Г. О. Золотовою): „кінцева межа часового проміжку”, інклюзив: „строк, термін”, дименсив: „тривалість, протяжність чи повторюваність предикативної ознаки” тощо. Наприклад, інклюзив можливий лише для предикатно-аргументних структур з термінативним предикатом: *Парубок від слова „**надрукуємо**” зовсім **оговтався** і навіть **посмілівішав**, наче я йому сказав, що його хворобу можна **вилікувати** за три дні...* (Б. Антоненко-Давидович); дименсив є аспектуально значущим для реалізації ітеративної функції: *До мене щонаочі **приходить** чорна корова і рогом завалює дім... Був чоловік – і нема, Бо прийшла паніматка корова* (В. Цибулько). О. В. Падучева виокремлює близько ста семантичних ролей учасників ситуації: агенс, пацієнс, інструмент, каузатор, спостерігач, адресат, місце, перцептор, посесор, результат, стимул, експерієнтив тощо [Пад, 587–

588]. Приміром, семантична роль “результат” характерна для об’єктної синтаксеми, прогнозованої валентністю термінативного предиката: *Збудував новий корпус лікарні, розпочав ще один, але ж будували її і будуюмо ми разом!* (Ю. Мушкетик).

Обстеження полісемічних дієслів, що поєднують у своїй структурі термінативні й інтермінативні семантики, уможливило виокремлення найсприятливіших, по суті, прототипних синтагматичних умов реалізації термінативної семантики та периферійних, у яких видова корелятивність не може мати вияву. Їхня характеристика стосується передусім трьох основних синтагматичних царин предиката: суб’єктної, об’єктної та адвербіальної.

Найвпливовішою та найвизначальнішою для суто видового партнерства є об’єктна синтаксема. Поняття внутрішньої межі, яке містять у собі термінативи, зумовлює вияв результату дії здебільшого через прямий додаток, а отже, імперативну силу щодо видової корелятивності в синтагматичній сфері об’єкта має семантико-синтаксична дієслівна категорія перехідності vs неперехідності. напр.: *Рішучість потрібна лише при штурмі ворожих кріпостей і могильникам, які мають точно знати, де **копати** ваші могили, бо й у могильників і в тих, хто **проливає кров**, єдиний покровитель – Каїн, що, як відомо, без вагань **убив** рідного брата, приревнувавши його до своєї дівчини* (П. Загребельний). Знахідний відмінок, за яким закріплена роль прямого об’єкта, за словами М. Я. Плющ, „з’являється при перехідному дієслові як „відпрацьована” у процесі мовленнєвого вживання форма, спеціалізована функція. У ній знаходить вияв мовне (граматичне) оформлення субстанції, яке цілком підлягає дії” [13, 44]. Вираження ж процесу інтермінативними дієсловами – більш загальне, самодостатнє і без конкретизації за допомогою додатка, напр.: *Внизу он за кілька гін **видніється** (статив) степовий хутірець Крутий, за ним село Садки, що **простягалось** (релятив) аж до степової річечки Борової. Марина **іде** (активітив) понад покосами* (М. Чернявський).

Однією з системних рис українського дієслова є експліцитне вираження внутрішньої диференціації полісемічної лексики стосовно аспектуальної ознаки термінативності vs інтермінативності через категорію перехідності vs неперехідності, у чому переконає широкий типологічний ізоморфізм аспектуальної та транзитивної полікатегорійності багатозначного дієслова. Це явище відображає тісний взаємозв’язок між категоріями прихованої та формальної граматики. Імплицитна сфера граматики релевантна за своєю природою значень, не маючи формального вираження, виявляє себе як певний тип семантичної опозиції, яка експлікована зазвичай різною валентністю значеннєвих варіантів, що слугує підтвердженням прихованограматичного, криптичного характеру аспектуальних класів.

Протиставлення термінативних й інтермінативних значень, яке детерміновано неоднорідністю процесів стосовно наявності закладеної в їхню природу внутрішньої межі, прогнозованої логікою розвитку, є універсальним для багатьох мов, як за семантичним характером, так і за способом вираження [17, 138]. Імплицитна диференціація дієслів щодо термінативності vs інтермінативності виявляє себе зазвичай через інші категорії відповідно до специфіки різних мов. Одним з експліциторів термінативності vs інтермінативності в граматиці сучасної української літературної мови якраз і є категорія транзитивності vs інтранзитивності. М. Я. Плющ зауважує, що “транзитивність / інтранзитивність як одна із сфер вираження категорії стану знаходить своє вираження через зв’язок з дієсловом форми знахідного об’єкта незалежно від конкретного значення поєднаних слів” [13, 44]. Як і дієслівний вид, ця категорія орієнтована не на всю лексему, а на окремі її семантики. Поняття внутрішньої межі зумовлює вияв результату дії здебільшого за допомогою прямого додатка, для вираження ж процесуальної ознаки дієсловами інших аспектуальних класів ця синтаксема не є значущою.

Аспектуальні семи дієслова перебувають у постійному русі. З одного боку, відбувається їхнє погашення (сема термінативності зазнає дезактуалізації), напр.: *Микола вчився читати з великою охотою, **прочитав** од дошки до дошки весь часословець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому **читати** десятий раз той самий псалтир, самісиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли* (І. Нечуй-Левицький) // *Тепер усі робили, що їм заманеться. **Читали**, переписували домашнє завдання, розмовляли* (Г. Усач), з іншого – за допомогою відповідних мовних засобів сема термінативності актуалізується, пор.: *Дзвенять мечі, **скриплять** вози... Наступають болгари, греки, печеніги* (Б. Лепкий) // *...батько й поспати не дасть. Тільки заснеш, а він уже **скрипить** над вухом: „Омельяне, біжи на Ставицько!”* (М. Стельмах) vs *Муедзин востаннє **проскрипів** з мінарета „ла алла”, і правовірні спочивають* (М. Коцюбинський). Ув обох розглянутих випадках експлікація термінативних і інтермінативних сем пов’язана з процесами транзитивації чи детранзитивації відповідних семантем.

Перехідність здебільшого зумовлена результативною чи темативною валентністю предиката, а неперехідність – інструментивною. Так, належність семантики „вбивати зерно з колосся, волоття, стручків тощо” дієслова *молотити* до термінативного класу, а семантики „ударяти” – до активітивного, ґрунтується на неоднорідності валентної природи предикатів, пор.: *А Павло вже й не слухав її, а йшов до Гаврила Вихора, цигаркував, дрімаючи під хлівом, дивився, як його сусіди молотять жито на околот* (Григорій Гютюнник): Nnom – Vf (trans) – Nacc і *Рязанов над силу молотив колотушкою по дзеркальних вічках контейнера* (В. Логвиненко): Nnom – Vf (intrans) – Ninst – Nloc. На противагу цьому, термінативність семантики дієслова *фарбувати* „покривати чи просочувати щось фарбою” й активітивність семантики „бути зайнятим процесом фарбування” опосередкована тим, що мовні засоби (у цьому разі – абсолютне вживання перехідного дієслова) вносять певні корективи в структуру семантичної моделі речення, трансформуючи модель денотативної ситуації у відповідну модель речення, яка засвідчує те, що „в результаті неназивання актанта зазнає актуалізації інший лексико-семантичний варіант” [4, 22], пор.: *Вкрив кольоровою черепицею, пофарбував затулки в колір неба і... всім стало не по собі. Пнулися одне вперед одного, завозили ліс і будували дерев'яні будинки, фарбували яскравими кольорами ринви і оббивали залізом димарі* (М. Ціба) // *Борис і справді вже стояв неподалік, також витираючи руки замасленою ганчіркою – фарбував, мабуть, у новій хаті* (М. Чернявський). Безоб'єктні дієслова на кшталт *фарбувати, ліпити, майструвати, косити* тощо називають псевдонеперехідними дієсловами, або дієсловами з нульовою перехідністю.

Аналіз взаємозв'язку термінативності та транзитивності потребує деякого заглиблення в поверхнево-синтаксичний перехідний сценарій як просту констатацію відношення: Nnom – Vf (trans) – Nacc. Прямий додаток, постійно асоційований із конкретною відмінковою формою іменника, виконує в транзитивному реченні роль, яку під кутом зору узгодженості як обов'язкової умови існування відповідної синтаксичної структури можна вважати другою після підмета [3, 12].

Семантична зона перехідності, ядром якої є прототипні відношення: „агентив – акціональний процес, спрямований на створення, трансформацію чи руйнування об'єкта, // пацієнт (результатив або тематив)” – найсприятливіше синтагматичне середовище для найповнішої реалізації аспектуальної ознаки термінативності, оскільки найчастіше вона якраз і пов'язана зі спрямованістю дії на потенційний результат або реальне його досягнення. Як зауважує А. Вежбицька, прототипний перехідний сценарій описує навмисну дію людини, протягом якої вона контролює „безсловесні об'єкти і впливає на них: рубає дерево, ламає гілку, розпалює вогонь, смажить м'ясо, будує прихисток тощо” [2, 6]. Термінативність передбачає не просто спрямованість зусиль і енергії активного діяча на об'єкт, а результативну спрямованість, пов'язану з виникненням нової якості об'єкта, пор.: *крутити vs скрутити: Він розлігся на шпоршці в затінку під стіною сільради, поклав поруч себе кавалерійську рушницю й заходився крутити цигарку* (Б. Антоненко-Давидович) vs *Він узяв під пахву свою стару, пошарпану папку, набиту паперами, скрутив з махорки цигарку й спокійно запихкав димом* (Б. Антоненко-Давидович) // *лише крутити: Граф Адольф зриває листок і з вибачливою посмішкою за кінчик стебельця крутить його в двох пальцях* (В. Винниченко).

Аспектуально-транзитивна диференціація має два основні різновиди. Перший пов'язаний із різним семантичним обсягом дієслів доконаного та недоконаного виду. Перфективи містять у своїй семантиці вказівку на досягнення реальної межі, що сприяє реалізації результату чи мети процесу за допомогою прямого додатка, і, навпаки, не сприяє виявленню дієслівного поняття в загальній формі. Імперфективи через непов'язаність із реальним досягненням межі мають здатність передавати дієслівне поняття в більш загальній формі, не конкретизуючи його за допомогою прямого додатка [1, 157]. Так, перфективний партнер видової кореляції *говорити vs сказати* функціонує як перехідне дієслово, що засвідчує наявність прямого додатка чи інших синтаксичних показників, зокрема прямої мови чи підрядного з'ясувального речення. Проте це дієслово не може бути вжитим із невизначеним і загальним значенням процесу мовлення взагалі, пов'язаним із втратою перехідності. Навпаки, імперфективний партнер *говорити* здатний до вираження процесу мовлення в загальній формі, маючи лише адвербіальні характеристики, напр.: *І не чув, щоб коли рибка, Як людина, говорила* (Л. Глібов); – *А як я поїду за границю – там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там* (Леся Українка). Другий різновид пов'язаний із розширенням, узагальненням, генералізацією дієслівного значення внаслідок його детранзитивації, і, навпаки, звуженням, спеціалізацією семантики дієслова через транзитивацію.

Відкритість семантико-граматичної природи дієслова для відображення часу визначає здатність виражати як зовнішньочасові, так і внутрішньочасові відношення: не тільки до моменту мовлення, а й до просторово-часової позиції мовця, а отже, відповідні дієслівні факти можуть бути інтерпретовані не тільки конкретно – як актуальні дії, а й узагальнено – як заняття, властивість, якість. Перехід дієслова в інші семантичні розряди та групи нерідко пов'язаний зі зміною як аспектуальної, так і транзитивної характеристики, приміром, дієслово *писати*, глибинна структура якого передбачає семантичні відмінки агентивного суб'єкта і результативного об'єкта, реалізуючись структурою Nnom – Vf (trans) – Nacc: *Можна було не писати таку товсту книжку, щоб висловити таку просту думку. У цій цитаті – все, що написав Бузина (З газети), без наявності в реченні прямого додатка виражає не просто безоб'єктну дію (Nnom – Vf (intrans)), а й функціонує в більш загальному значенні: X пише = X зайнятий процесом писання; X постійно зайнятий процесом писання; X письменник (займається літературною діяльністю професійно); пор.: *От вона й увійшла в горницю, а горниця довга, та все столи, усе столи, а за столами паничі сидять та все пишуть* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Всяк живе, працює, дише – Дяк читає, писар пише* (Л. Первомайський); *Цю внутрішню спонуку до писання не завжди усвідомлюють навіть ті, хто пишуть* (Ю. Андрухович). Здатність дієслова вживатися в реченні без прямого додатка засвідчує асиметрію глибинної семантичної та поверхнево-синтаксичної структур. Попри наявність реального об'єкта, мислиться він дуже узагальнено. Проте конкретизація його без зміни дієслівного значення неможлива [14, 214–215].*

Отримуючи адвербіальні характеристики, дієслівний безоб'єктний предикат потрапляє в семантичну зону перетину аспектуальності з модальністю чи квалітативністю. Такі семантичні зсуви, трансформуючи термінативне значення конкретної фізичної дії в інтермінативне і більш загальне – постійного заняття, професійної зайнятості, уміння, здатності, звички, властивості, визначають внутрішню самодостатність безоб'єктних дієслів і відсутність потреби в дальшій конкретизації за допомогою прямого додатка, тим самим позбавляючи їх перехідності. Навпаки, здобуваючи перехідність, дієслова спеціалізуються, звужуючи своє значення, і водночас – коло об'єктів, на які може бути спрямована така дія. Семантичний зсув у бік термінативності для деяких груп дієслів уможливлений лише чітко окресленими синтаксичними умовами.

Аспектуальна вагомість синтагматичних компонентів адвербіальної царини найбільше репрезентована серед безоб'єктних дієслів, термінативні й інтермінативні семантими яких вступають в опозицію: „динамічне становлення vs статичний вияв ознаки”. Сприятливими для відображення динаміки ситуації є, зокрема, адвербіальні показники темпу перебігу процесу чи його чинників, наявність яких актуалізує термінативні семи, напр.: *Рябенька подушечка ще дужче рибіла від його кривих сліз* (Панас Мирний). Актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, що за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу: S – P – Adv lok [dir] (до+Ngen, у+Nacc). Значення термінативної межі набуває і фінитив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінитива характеризує ситуацію як активітивну, пор.: *Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго скакали до Стамбула...* (П. Загребельний) vs *Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь посланець...* (Б. Лепкий) // *Кілька їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину* (Б. Лепкий). Отже, актуалізація семантими, що на віртуальному рівні мовного знака співвіднесена з відповідним аспектуальним класом, передбачає наявність чітко окреслених синтагматичних умов. У разі порушення цих умов семантима реалізується у форматі іншого аспектуального класу.

Актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, що за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу: S – P – Adv lok [dir] (до+Ngen, у+Nacc). Значення термінативної межі набуває і фінитив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінитива характеризує ситуацію як інтермінативну, пор.: *Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго скакали до Стамбула...* (П. Загребельний) vs *Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь посланець...* (Б. Лепкий) // *Кілька їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину* (Б. Лепкий).

Сприятливі для вияву динаміки ситуації – адвербіальні показники темпу розгортання процесу (виражені прислівниками *швидко, враз, раптом, поволі, потроху, помалу* тощо), наявність яких актуалізує термінативні семи. Для вияву інтермінативних сем аспектуально вагомим є в цьому разі локатив, напр.: *Трава надворі вже потроху зеленіє* (Григорій Тютюнник) // *Снилось*

поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозливо. Хащі будяків, поміж них де-не-де біліють ромашки, цвіте деревій, **зеленіє** подорожник над стежкою (Є. Гуцало); Місто поводі даленіло, і тільки тепер Микола остаточно зрозумів, що в минуле нема вороття (Ю. Збанацький) // Підводивсь дим до синіх небозводів, Вже **даленів** попереду Дніпро (Л. Первомайський); Присмерки наче виповзли з-за дерев. Швидко суменіло (О. Іваненко) // В річці над лісом там плесо чорніє. Млин розвалився, в воді суменіє (М. Семенко); Сонце зайшло, вечоріло й **темніло** повільно, спроквола, як улітку (Б. Харчук); Восени **темніє швидко** (М. Чернявський) // Велика ріка **темніла** внизу перед ними... (В. Підмогильний); Осінній час. Поводі холодіє (П. Дорошко) // Ліс все густішав. Великі каміння **холоділи** під слизьким мохом, голі корені смерек заплітали **стежки**, вкриті верствою сухої глици (М. Коцюбинський).

Аспектуально релевантною є позиція каузативна: для дієслів, термінативні семантими яких мають значення „ставати надзвичайно (іноді – разом з тим хворобливо) збудженим (про людину) чи досягати найвищого ступеня інтенсивності (про явища природи)”, інтермінативні – „виявляти надзвичайне збудження (іноді таке, що граничить з безумством) чи виявлятися з надзвичайною силою (про природні явища)”. Предикатно-аргументна структура S – P – Adv caus (з, від+Ngen) відкрита для реалізації корелятивної видової семантики, натомість структури з локативом або темпоративом характерні для семантичної зони imperfektiva tantum, пор.: *Коронний гетьман Януш Радзівіл в оточенні свого почту стояв біля намету, напнувши на голову відлогу киреї, **шаленіючи** від люти* (Н. Рибак) //...*Вузлова ж покликala батька й тієї найсумнішої ночі восени сорок першого, коли вітер **шаленів** над степом, а Софійка, ніяково попрощавшись, потім довго гналась за батьком, гукаючи в темряву, що він забув свій годинник* (О. Гончар); *Три дні й три ночі Ігор **шаленів**, не знав спокою – гнав рать все вперед і вперед* (В. Малик); *Цілу ніч **шаленіла** битва, в залізних гуркотах здригалась земля* (О. Гончар); *Плачинда **скаженіє** від цих слів* (М. Стельмах) // *Три доби **скаженіла** снігова буря* (Ю. Збанацький).

Аспектуальна релевантність синтагматики дієслівного предиката, можливість окреслити найбільш сприятливий для реалізації видової корелятивної семантики синтагматичний фон засвідчують наявність у межах функціонально-категорійних полів прототипних зон, відкритих для найповнішої реалізації потенціалу граматичних категорій.

Дієслову більше, ніж іншим частинам мови, притаманна взаємодія та перетин лексичного і граматичного, власне знакового і структурного значення [16, 57]. Показовою з цього погляду є граматична категорія виду, функціональне призначення якої полягає в тому, що обидві видові форми позначають певний спосіб локалізації процесу в межах семантичного універсуму, який заданий предикативним відношенням [11, 270]. Аспектуальний компонент універсуму безпосередньо залежить від субкатегоризації дієслів щодо властивих їм валентних можливостей зумовлювати появу залежних компонентів, насамперед об'єктних. На особливу увагу в сенсі структурування відповідної категоріальної ситуації заслуговує, безперечно, транзитивність.

Перспектива дальших досліджень узалежненості аспектуальної поведінки дієслова-предиката від його синтагматичного довілля пов'язана передовсім з удокладненням механізму такого зв'язку. Таку можливість відкриває застосування комплексної аспектуальної діагностики, яка дає змогу виявити всю палітру аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

18. Авилиани Ю. Ю. Заметки о переходности / непереходности глаголов / Ю. Ю. Авилиани // Труды Самаркандского университета. – 1962. – Вып. 118. – С. 155–163.
19. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Грамматическая семантика. Ключевые концепты культур. Сценарии поведения: [Сборник] / Анна Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелев; предисл. Т. Бульгина, А. Шмелев]. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 776, [1] с. – (Язык. Семиотика. Культура).
20. Грищенко А. П. Форма в синтаксисі / А. П. Грищенко // Вісник Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: зб. наук. праць. Серія „Філологічні науки”. – Вип. 4(18). – Полтава, 2001. – С. 3–16.
21. Зандау Г. Семантические условия факультативности реализации валентности / Г. Зандау, К. Зоммерфельд // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 2. – С. 21–27.
22. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
23. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
24. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
25. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Дж. Лайонз; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

26. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / [Черткова М. Ю., Плуныян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.
27. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 2004. – 607 с.
28. Паяр Д. К теории перфективизации / Д. Паяр // Логический анализ языка : Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М. : Наука, 1989. – С. 269–292.
29. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
30. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
31. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
32. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
33. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.
34. Холодович А. А. Проблемы грамматической теории / А. А. Холодович. – Л. : Наука, 1979. – 304 с.

В статье освещены теоретические основы и предложен опыт моделирования категории аспектуальности в современном украинском языке как многоуровневого динамического феномена. Особое внимание акцентируется на аспектуальной значимости синтагматики глагольного предиката.

Ключевые слова: глагол, вид, аспект, аспектуальность, аспектуальный класс, синтагматика, поликатегорийность.

This article presents a theoretical framework and proposes a modeling experience category aspectuality as a multilevel phenomenon in the modern Ukrainian language. Special attention is paid to aspectual significance of verbal predicate syntagmatics.

Key words: the verb form, aspect, aspectuality, aspectual class, syntagmatic, polycategorism.